

ETO: 894.511(091)—31

CONFERENCE PAPER

ELŐRE-HÁTRA, JOBBRA-BALRA — AVAGY A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE A XX. SZÁZADBAN

BORI IMRE

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Azzal a szomorú megállapítással kezdeném hozzászólásomat adott témánkhöz, hogy ebben a pillanatban, gondolom, megvan az igény a magyar regény történetének elkészítésére, de nincsen egyetlen feltétel sem kéznél, ami lehetővé tenné egy regénytörténet megírását. Úgy látom, hiányoznak az elméleti megfontolások, de nem rendelkezünk a problémáknak egy minimális adatkészletet tartalmazó listájával, lényegében nincsenek számbavéve a regények sem, s azt sem tudni, melengeti-e valaki egy ilyen jellegű munkának akár a gondolatát is. Úgy is mondhatnám — bár nyilván éppen értekezletünk résztvevői cáfolnak majd meg —, hogy problémákról beszélhetünk, de álláspontokról annál kevésbé. Különböző azok, akik az irodalomelmélet kérdései iránt fogékonyabbak, mint a most felszólaló, nyilván jobban tudják, milyen nagyfokú bizonytalanság észlelhető, ha rendezői szempontokról van szó, hitem szerint a regénytörténettel kapcsolatban talán még hatványozottabban, mint más kifejezési területeken. Hadd emlékeztessék csak arra, hogy a szerb regénynek egy egészen modern, mai, friss története igen elegánsan, de kérdés, hogy mennyire célszerűen, úgy oldotta meg — nyilván nyugat-európai példák hatása alatt — a megoldhatatlannak látszó kérdést, hogy a két világháború közötti időszak szerb regénytörténetét írva megelégedett a megjelent regények ismertetésével egy-másfél oldalnyi szövegterjedelemben, így mintegy az olvasóra bízta, hogy a felkínált elemek alapján állítsa össze maga a neki tetsző, magánhasználatú regénytörténetet. Nem hihető azonban, hogy minket most és itt a magyar regénytörténetnek egy ennyire radikális s igencsak mechanikus felfogása magával ragadna. De közelről sem szeretném, ha bárki is ott látna bennünket, illetve ott látná a most felszólalót, valahol a középúton Császár Elemér és Mezei József regénytörténeti megoldásai között bandukolva. Annál inkább sem szeretné ezt, mert meggyőződése, hogy a XX. századi magyar regény története éppúgy megtervezhető és megírható, mint ahogy megtervezhető és megírható e korszak „modern” regényvonulatainak története is. Még akkor is, ha egyelőre a receptjét nem ismerjük, illetve ha tudomásul is vesszük, hogy egy általános, minden művet elhelyezni segítő „terv” megalkotása lehetetlen, s hogy van ellentmondás a műfaj természete és a történetiség elve között, hiszen elképzelhető lenne egy, csupán a regényelméletírók adta alakulástörténeti rajz is, amelyben a fő vonalakat a regénytípusok vagy regény-

modellek képeznék, miután minden megjelent és számbavehető művet a modellálás és tipizálás műveletének vetnének alá.

Egy kis kitérőként hadd említsem a következetesség követelményét, amely a szemügyre vett magyar regénytörténeti áttekintéseknek a legnagyobb hiányaként tartható számon. Arra gondolok, hogy egyszerre, egy művön belül nem egységes, hanem két vagy három különböző jelzésrendszer alkalmazása figyelhető meg. Császár Elemér éppen hatvan esztendővel ezelőtt, 1922-ben, munkájának a századvég regényirodalmát tárgyaló fejezetében előbb kiugratja a realizmust a korszak fő ismérveként, majd az „angol“, az „orosz“ és a „francia nyomokon járók“ címszava alá véve tárgyalja Tolnai Lajos, Beöthy Zsolt, meg Vértesi Arnold, Acsády Ignác és Gozdsu Elek, illetve Toldy István, Ábrányi Emil, Justh Zsigmond munkásságát, hogy azután egy „a korszak többi regényírója“ címszót iktasson be, s végül Mikszáth Kálmánnak szenteljen külön fejezetet. Nem kevésbé tanulságos a Befejezés című rész, amelyben a következő fejezetek találhatók: „Regényirodalmunk gyarapodása és haladása; A társadalom és a magyar élet rajzának hiánya; Budapest szerepe regényirodalmunkban; Világnézet regényeinkben; Íróink nagyobb eredetisége; A naturalizmus nálunk (itt Bródy Sándor és Kóbor Tamás); A régi hagyományok megbecsülése (itt Ambrus Zoltán, Benedek Elek és Rákosi Viktor, Werner Gyula, Pekár Gyula, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc, az utóbbi mint „a kor legnagyobb és legjellemzőbb regényírója“). Negyven esztendővel később a nagy irodalomtörténeti összefoglaló negyedik kötetében három regénytörténeti címszót találunk, noha regényekről másutt is szó esik. A három cím sem egységes szemlélet gyümölcse: „A romanikus regény; A realizmus új igényeinek jelentkezése a regényben; A lélektani regény.“ Mezei József „szabad ötleteinek“ ismertetése ellenben már visszaélésszámba lenne vehető, de nem hallgathatjuk el, hogy a fent jelzett korszakot ő a „Realizmus és dezillúzió“ korának keresztelte el, s beszél „realista hangnemekről“; Mikszáth Kálmán az „új balgaságok története“ címkét kapta, s hogy a továbbiakban a „naturalista regény és simbolista fikciók“ címszó alá vonta a századvég regényirodalmában történeteket. Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy nem áttekinthetőbb a szerb regénytörténet sem. Tavaly jelent meg Jovan Deretić: *A szerb regény 1800—1950* című könyve (Srpski roman 1800—1950) Belgrádban. Ebben a szerző az általunk itt többször említett regénykorszakot a Szerb regény a romantika és a realizmus között cím alá vette, s beszél szentimentális-romantikus regényekről, említi a történelmi regény fiaskóját, a realiztikus regény kezdeteiről Jakov Ignjatović kapcsán értekezik, majd az új korszaknak, amelyet Deretić az 1890-1910 közötti időszakra tesz, a „realisztikus regionális regényirodalom“ címet adja, s szó esik korai realistákról (a novellától a regény felé), a lélektani regény kezdeteiről, a titok regényeiről, valamint a kései realistákról, akik a regionális regénytől a modern regény felé látszanak haladni.

Nyilván a regénytörténettel kapcsolatosan kialakított prekonceptiók rovására kell írni ezeket a tétovázásokat, két- sőt háromlelkűségre valló megnyilatkozásokat. Nem regényekhez kerestek a szerzők címeiket, hanem címekhez regényeket — mondhatnánk igencsak leegyszerűsítve bírálatként az ilyen jellegű megoldásokról. Mit lehet hát tenni, hogy a látható buktatókat

elkerülve eljussunk egy lehetséges XX. századi magyar regénytörténet közelébe — méghozzá immár az évszázad végén, utolsó negyedében, tehát egy századnyi irodalmi-elméleti tapasztalat birtokában? Felelni rá természetesen csak naiv optimizmussal és balga, például a visszaminősítések mechanizmusába vetett hittel lehet. Tegyük fel, hogy Esterházy Péter friss könyve, a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* a támpontunk, amikor Asbóth János: *Álmok álmodója* című regényének keressük a helyét a magyar regény történetében. A visszafelé olvasásnak az ilyen munka azonban a vonzóbb vagy biztatóbb, ígéretesebb oldala. Akkor támad ugyanis zavar, amikor valaki esetleg azt kérdezi meg, hogy miért éppen Esterházy Péter műve a kiindulási pontom, s miért nem Nadas Péter vagy Lengyel Péter legújabb műve (hogy a Péterek körében maradjunk), mert lehet, hogy ezek egymással igencsak kapcsolatban állnak, de a regénytörténeti múltra külön-külön mégiscsak más-más fényt vetnek.

Hitünk szerint jobban, megbízhatóbban igazít el az európai regénytörténet, pontosabban izmus-történet, ha a magyar regény történetét kell elkészítenünk. Mert, a jelek szerint, kevésbé szigorú, de mégis kereteket kínáló és biztosító elv érvényesítésére van mindenekelőtt szükség, s a XX. század minden periódusában adott irányzatok voltak előtérben, az alkotók valahova tartozónak tudták és érezték magukat, alkotásuk pedig, körülményesen és nyakatekert módon szólva, „besorolást nyert valahova“). S mert az évszázad végén járunk, s ha a XX. századi irodalom kezdeteit a múlt század nyolcvanas éveire tesszük, akkor éppen száz esztendőben gondolkodhatunk, és a magyar regény domborzati térképének is ki kell rajzolódnia szemünk előtt. S ha vita támad az irodalmi-művészeti irányzatok periodizációs alkalmazásával kapcsolatban (ebben pedig benne van leírásuk és minősítésük követelménye is!), akkor az az irányzat értelmezésének vonatkozásában támadhat. Elsősorban karakterének megítélésében, másodsorban határai kijelölésében lehetnek differenciák. De ha egy kezdeti periódust tételezünk fel nem is egy bizonytalansági tényezővel, félmegoldási jelenséggel, azután sűrűsödési pontokat-korszakokat keresünk (és találunk), végül pedig egy pontosan le nem zárható továbbélésre gyanakszunk, akkor nagyjából olyan rendszert kapunk, amely jelentősebb módon nem hamisítja meg a valódi irodalmi folyamatokat, egyúttal pedig eligazít térben és időben egyaránt, s fogódzókat kínál a rokon-jelenségek érzékeléséhez is. Ami pedig kétségtelen és alighanem vitathatatlan, az az, hogy kérdéses korszakunkban, tehát a XX. században, illuzórikus lenne egyeduralmat élvező korstílust keresni: itt törekvések és jelenségek nagyon is feltűnő egymás mellett létezése a jellemző, s ezeket nem lehet egymást kizáró módon interpretálni. A regényjelenségek pluralizmusa adja a történetileg felfogott regényvonulatok egymásmellettiségének a látványát.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés: a XX. századi magyar regény története nem ritmuskérdés-e valójában, és nem szabályosságok keresésének a munkája-e? Arra alapozom ezt a gyanúmat, hogy megfigyelhettem: az 1870—1940 közötti hetven esztendőben a jelentősebbnek, ma is értékesnek tartott regények, hogy így mondjuk, nem folyamatosan jelentek meg, hanem bizonyos esztendőekben mintegy összpontosultak, koncentráálódtak, s hogy alig van olyan regény, amely egymagában, magánosan állna egy imaginárius időrendi táblázatban. Ott van nyomban az 1872-es év, amely, tudjuk, Jókai *Az arany ember-*

ének és *A jövő század regényének éve*, egyben Tolnai Lajos (*Az urak*) és Toldy István (*Anatole*) megjelenésének az éve is. 1898-ban jelenik meg Mikszáth Kálmán *Új Zrinyiasza* és Bródy Sándor *Ezüst kecskéje*, 1901-ben két regény Ambrus Zoltántól egy Krúdy- és egy Gárdonyi-mű születik meg (Ambrustól a *Solus Eris* és a *Griofle és Griofla*, Krúdytól az *Aranybánya*, Gárdonyitól az *Egri csillagok*), 1902-ben jelenik meg Bródy Sándornak *A nap lovagja*, Gárdonyi Gézának a *Láthatatlan embere* és Jókainak *A mi lengyelünkje*. Az 1911-es esztendő kapcsán az irodalomtörténeti recepció válogathat, Kaffka Margit *Színek és évek* című regénye mellé Móricz Sáraranyát vagy *Az Isten háta mögött* című regényét teszi-e. Az 1912-es esztendő pedig a magyar regénytörténet nagy dátumai közé sorolható Kaffka Margit (*Mária évei*), Krúdy Gyula (*Palotai álmok, Francia kastély*), Török Gyula (*A porban*) és Kassák Lajos művei miatt. Az 1913-as esztendő Babits Gólyakalifájáé és Krúdy *De Ronch kapitány csodálatos kalandjaié*, 1914-ben jön Kaffka Margit *Állomásokja*, Krúdy *A vörös postakocsi* és Móricz *Jó szerencsét* című regénye, az 1917-es év pedig a magyar kisregények esztendeje: Kaffka *Hangyabolya*, Krúdy *Őszi utazások a vörös postakocsinja*, Déry Tibor *Liája*, Krúdy *Bukfence*, Móricz *Szegény emberekje* jól illusztrálja ezt a tényt. 1922-ben jelenik meg Kosztolányi Nero-regénye, Déry *Kéthangú kiáltása*, Krúdy *Őszi versenyek* és *A hét bagoly*, valamint Móricz *Tündérvkert* című regénye. Három évvel később (1925-ben) jön Bródy *Rembrandtja*, Kosztolányi *Arany-sárkánya*, Móricz *Pillangója*, Tersánszky Józsi Jenő *A céda és a szűz*, Kodolányi János *Börtön* című regénye. Fölöttébb érdekes az 1934-es esztendő termése: Kassák Lajos *A telep*, Krúdy *A purgatórium*, Márai Sándor *Egy polgár valomásai*, Szentkuthy Miklós *Prae*, Szerb Antal *A Pendragon legenda*, Kodolányi János *Sötétség* című regénye jelenik meg, míg 1937-ben Komor András *A varázsló*, Németh László *Kocsik szeptemberben*, Remenyik Zsigmond *Büntudat*, Veres Péter *Számadás* című műve kerül az olvasók elé, s nyilván nincs mit csodálkoznunk, ha 1939-ben Móricz *Életem regénye* és Sötér István *Fellegjárása* van együtt.

Kitetszhet ebből a felsorolásból, amely valójában akkor érdekes, ha mindent magába foglaló és minden évet felölelő, hogy egy-egy esztendő pántja több alakulástörténeti szálát fog össze, miközben bizonyos általános, korra jellemző, egy adott időpontban konstansnak tartható jegyeket is tükröz. Móriczot 1939-ben Sötértől ég és föld választja el, de nehéz nem észrevenni az azonosságot bennük: az önéletrajzi indíttatást, a tárgyilagosságra való törekvést a stílvilág különbözőségei ellenére. Bármelyik esztendőt nézzük, akár az üresjáratok éveit is, a regényírói polifóniát kell érzékelnünk, s amikor ezt mondjuk, nem a tematikára gondolunk elsősorban, hanem a regényalakok, az előadásmód, a stílus változataira és változatosságára, az író és az életanyag viszonyának karakterére, a szerkesztés vívmányainak felhasználási módjára és fokára. Regényekben való és csak másodsorban regényírókról való gondolkodás kérdése mindez. Nem „Móricz“ és nem „Krúdy“, hanem *Az őszi versenyek* és a *Pillangó*, főképpen hogy a nagyobb regényírói opusok is fölöttébb érdekes változások görbéjét rajzolják a szem elé. Meggyőződésem, hogy a XX. századi magyar regény története nem regényírók galériája kell hogy legyen, hanem regények historióailag igazolt rendje, egy olyan rend, amelynek belső lényegét, rend-voltát az egymással korrespondáló és egymást

kizáró jegyek biztosítják. S mindez legalább egy európai kontextusban, hiszen a magyar regény benne élt a regénytörténet világáramában (benne éli ma is), tehát e történet alapvető tendenciái kétségtelenül kifejeződtek, megfogalmazódtak magyar nyelven is, ami esetünkben formanyelvet jelent első-sorban. A „formanyelv“ pedig a századunkra jellemző irodalmi irányok-mozgalmak „nyelvjárásaiban“ materializálódik.

